

INLEIDING

Op donderdagavond 4 september 1941 schrijft Etty Hillesum in haar dagboek:

Ik wil deze eeuw leren kennen, van buiten en van binnen. Ik betast deze eeuw, iedere dag opnieuw, ik tast met m'n vingertoppen langs de contouren van deze tijd.¹

De contouren van haar tijd zou zij tot het bittere einde blijven verkennen. Jopie Vleeschhouwer merkt in zijn verslag over Etty Hillesums vertrek uit kamp Westerbork op 7 september 1943 het volgende daarover op:

Maar we gaan verder, terwijl ik dit schrijf gaat alles ook weer verder en zichzelf gaat ook verder en verder naar het Oosten, waar ze eigenlijk zoo graag naartoe wilde. Ze was eigenlijk ook wel een beetje blij geloof ik, dat ze deze ervaringen nu ging opdoen, dat ze nu ook alles en alles mee moest gaan beleven, wat er voor ons is weggelegd.²

Het is nu 75 jaar geleden dat Etty Hillesum in het vernietigingskamp Auschwitz-Birkenau omkwam. Op dat ogenblik had zij ervaren wat het *Massenschicksal* voor haar en haar volk concreet inhield. Wij weten niet wat haar uiteindelijke conclusie was over de contouren van haar tijd en of zij zich tot het laatst toe heeft kunnen vasthouden aan haar diepgewortelde overtuiging te midden van de gruwelen van de Sjoa. Het is eigenlijk ook niet van belang om dit te weten, want de erfenis die zij ons heeft nagelaten, zal door geen enkel totalitair geweld meer kunnen worden weggenomen. Haar woorden zijn nu over de hele wereld bekend.

1 *Het Werk*, 98-99; donderdagavond 4 september 1941.

2 *Het Werk*, 712; Brief 78, Jopie Vleeschhouwer aan Han Wegerif en anderen; Westerbork, maandag 6 / dinsdag 7 september 1943.

Hillesums wens om langs de contouren van haar tijd te tasten stelde haar voor het probleem hoe die tijd te beschrijven – in feite een onmogelijke opgave. Toch deed zij daartoe een poging in haar twee brieven uit Westerbork. De Joodse journalist Zvi Kolitz (1912-2002) deed het op een andere manier: hij schreef een fictief getuigenis van een slachtoffer van de Sjoa, die hij de naam Josl Rakover meegaf. Zijn tekst *Josl Rakover wendt zich tot God* (1946) vertoont opvallende parallellen met het ‘Zondagochtendgebod’ (1942) uit het dagboek van Etty Hillesum. In hun directheid en intimiteit, in hun omgang met God, in hun verbondenheid met het Joodse volk, maar ook in hun structuur en opbouw vormen beide teksten elkaars spiegelbeeld. Bij Hillesum echter gaat het om een egodocument, bij Rakover om fictie.

Hoe verhoudt Hillesums verhaal van de werkelijkheid zich tot Rakovers werkelijkheid van het verhaal? Is een fictie minder echt dan een werkelijk getuigenis? Waar houdt het dagboek van Hillesum op egodocument te zijn? En is de fictie van Zvi Kolitz in zekere zin niet ook een egodocument? Welke bedoeling hadden beide auteurs met hun teksten? Het zijn vragen die **Julie Benschop-Plokker** zich stelt in haar bijdrage ‘**De werkelijkheid van het verhaal of het verhaal van de werkelijkheid**’.

In haar bijdrage ‘**De esthetische gelaagdheid in Hillesums dagboekteksten en brieven**’ onderzoekt **Lotte Bergen** de contemplatie op het schone bij Etty Hillesum. Terwijl de anti-Joodse maatregelen toenemen en de vrijheid voor Joden steeds meer wordt ingeperkt, schrijft Hillesum – eerst in Amsterdam en later vanuit het doorgangskamp Westerbork – geregeld over de schoonheid van de natuur en haar liefde voor literatuur; de jasmijn, de blauwe lucht, de bomen voor haar venster, de Russische schrijvers en haar favoriete dichter Rainer Maria Rilke. Haar contemplatie op het schone is een esthetische ervaring die de filosoof Tzvetan Todorov omschrijft als een zoektocht naar de waarheid en het schone in extreme omstandigheden. Hij noemt dit ‘the life of the mind’. Het is één van de aspecten van de esthetische gelaagdheid die zich in Hillesums dagboekteksten en brieven ontvouwt. Daarnaast gaat Bergen in op Hillesums zoektocht naar de juiste woorden om het leven in kamp Westerbork literair te verbeelden en vast te leggen, om te getuigen van de contouren van haar eeuw voor volgende generaties.

Ria van den Brandt heeft zich uitvoerig beziggehouden met het citatenboek ‘Levenskunst’ en daarover ook regelmatig gepubliceerd. In haar bijdrage ‘**Dit is een tijd om in toepassing te brengen: hebt Uwen vijanden lief**’ concentreert zij zich op Hillesums citaten van vijandsliefde en aanverwante gedachten over geweldloosheid die zij in dit boek heeft overgeschreven. Opvallend is het aantal teksten in ‘Levenskunst’ dat verwijst naar het evangelie naar Matteüs, in het bijzonder naar de Bergrede, gecombineerd met citaten van Russische auteurs over extreem schuld- en zondebesef. Het essay laat de literair-historische context van Hillesums groeiende belangstelling voor het evangelie naar Matteüs in het dagboek zien, waarbij Julius Spier en Henny Tideman een belangrijke rol hebben gespeeld. Van den Brandt suggereert een mogelijke radicalisering van de ‘late’ Hillesum met betrekking tot haar opvattingen over liefde voor de vijand en vergevings-

gezindheid. Het essay is gebaseerd op een recent gepubliceerd onderzoeksproject (*Veel mooie woorden: Etty Hillesum en haar boekje Levenkunst*, Hilversum: Verloren, 2017) en wil een prelude zijn voor verder onderzoek naar opvattingen over vijandsliefde en aanverwante thema's bij de 'late' Hillesum.

Veel aandacht in de receptie is uitgegaan naar het knielend bidden van Etty Hillesum, waarbij steeds is verondersteld dat Spier haar dit heeft aangeraden. **Marja Clement** is het met deze interpretatie niet eens en in haar bijdrage '**Het meisje dat niet knielen kon**' legt zij uit waarom. Zij erkent dat Julius Spier een belangrijke rol heeft gespeeld bij Hillesums beweging naar binnen en het vinden van het diepste en beste in haar, hetgeen zij God noemt. Evenwel bij de stelling dat hij ook bij de uitingsvorm hiervan – het gebaar van het knielen – van grote invloed is geweest, kunnen volgens haar vraagtekens worden geplaatst.

In zijn bijdrage '**Het gebeuren en de gebeurtenis**' vergelijkt **Carl Dijkstra** het werk van Etty Hillesum met de memoires van Adèle d'Osmond, comtesse de Boigne (1781-1866). Beide vrouwen werden in een wereld, gedomineerd door mannen, geconfronteerd met de onbeschrijfelijke ellende die politiek en oorlog aanrichten. Ieder op hun eigen wijze trachten zij hun onafhankelijkheid te bewaren en verhouden zij zich tot de wereldgeschiedenis, waarvan zij tegen wil en dank getuigen zijn. Aan de hand van het perspectief dat Adèle's oudere tijdgenoot, de Duitse filosoof Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831) op de wereldgeschiedenis had, worden beide schrijfsters met elkaar vergeleken, waarbij zowel de overeenkomsten als de verschillen opvallend zijn.

Ook **Laura Fasani** vergelijkt in haar bijdrage '**Twee vrouwen in opstand**' Etty Hillesum met een andere vrouwelijke auteur: haar iets oudere tijdgenote Simone Weil (1909-1943). Ieder op eigen wijze en bepaald door hun objectieve leefsituatie baseren zij hun ethische keuzen op een onwankelbaar geloof en vertrouwen in de mens. Zij staan voor een dialoog met de ander, waarbij de vijand principieel niet wordt uitgesloten. In de toenmalige historische omstandigheden was deze ethische houding van verzet tegen het denken in onverzoenlijk tegenstellingen geen gangbare munt, maar hun houding en denken zijn in onze tijd voor velen een bron van inspiratie geworden en een handreiking bij het scheppen van de voorwaarden voor een nieuw humanisme.

In zijn inleiding '**Vertalen en vertellen**' introduceert **Gerrit Van Oord** de Joods-Italiaanse auteur **Giacoma Limentani** (1927-2018) bij de lezers van de Etty Hillesum Studies, aangezien zij in haar uitgebreid oeuvre ook een keer op Etty Hillesum is ingegaan. In deze tekst, oorspronkelijk een lezing uit december 1988, is zij op zoek naar sporen van Hillesums Joodse identiteit. Zij brengt twee elementen onder de aandacht. In de eerste plaats het zuivere evenwicht tussen het lichaam en de geest, die in hun harmonie een kostbare eenheid vormen. In de tweede plaats identificeert Limentani sporen van een legende uit de Misjna in Hillesums brieven uit kamp Westerbork. Zij meent in Etty Hillesum een instinctieve en onbewuste Joodse vrouw te herkennen. Uit haar bijdrage blijkt dat – ondanks de beperkte bronnen die zij indertijd tot haar beschikking had – het Hillesum-onderzoek vanuit de Joodse traditie zeer vruchtbaar kan zijn.

Alexandra Nagel geeft in haar bijdrage ‘**Etty Hillesum en de Joods-Amsterdamse toneelwereld**’ meer inzicht in de interesse die Etty Hillesum vanaf maart 1942 voor deze op last van de bezetter uitsluitend voor Joden bestemde vorm van amusement opvatte. Dit is het directe gevolg van de vriendschap die zich tussen Liesl Levie en haar vanaf begin 1942 ontwikkelde. Ook Julius Spier speelde hierbij een rol. Door in te zoomen op de betrokkenen en het ontstaan van het Joodse Kleinkunst-Ensemble krijgen bepaalde gedeelten uit Hillesums dagboek veel meer betekenis. Zo wordt duidelijk wie de artiesten waren tegen wie zij opkeek, maar ook op wie van hen zij neerkeek.

Gerrit Van Oord heeft zich opnieuw met archiefonderzoek beziggehouden en doet hiervan in zijn bijdrage ‘**Louis Hillesum, een ‘stijf deftig’ docent**’ verslag. Uit de brieven van de Inspecteur van de Nederlandse gymnasia en enkele raadsbesluiten blijkt dat de jonge Dr. Louis Hillesum niet alleen als een getalenteerde en bekwame docent werd gezien, maar ook dat hij reeds in 1910-1911 zowel in Tiel als in Middelburg naar een plaats als leraar Oude Talen heeft gesolliciteerd.

Het eerste wetenschappelijke artikel over het werk van Etty Hillesum, getiteld ‘**De dagboeken van Etty Hillesum en de brieven van Seneca**’, schreef Piet Schrijvers kort nadat de eerste publicaties uit de dagboeken waren verschenen en voor even intense als uiteenlopende reacties hadden gezorgd – van de nalatenschap van een mystica, een martelares, een heilige, tot egocentrisch, esoterisch en te zweverig. Schrijvers plaatst Hillesums werk in literair-historisch perspectief, vergelijkt haar met de Romeinse filosoof Seneca en trekt lijnen naar geestverwanten als Friedrich Nietzsche, Rainer Maria Rilke en Lou Salomé. Omdat het artikel laat zien hoe vruchtbaar het onderzoek naar Etty Hillesum in relatie tot geestverwanten kan zijn, leek het de redactie een goed idee om het in dit tiende deel op te nemen en zo weer onder de aandacht van lezers te brengen.

Onlangs is in het archief van het NIOD de getuigenis opgedoken van Ies Spetter, welke tekst door Bettine Siertsema in haar bijdrage ‘**Ies Spetter, collega van Etty Hillesum in kamp Westerbork**’ in verband wordt gebracht met Etty Hillesum. Ies Spetter (1921-2012) zat diep in het verzet, waarbij hij zich vooral richtte op het laten onderduiken van Joden. Ook zijn werk bij de Joodse Raad stond in dat teken. In dit opzicht lijkt hij weinig gemeen te hebben met Etty Hillesum, die immers juist onverzettelijk was in haar besluit om niet onder te duiken. In kamp Westerbork waren zij naaste collega’s bij de Sociale Afdeling van de Joodse Raad aldaar. Eén klein zinnetje uit de getuigenis van Ies Spetter werpt echter een heel nieuw licht op Hillesums houding en daden in kamp Westerbork. Hij vertelt namelijk dat hij er samen met haar in slaagde kinderen uit het kamp te smokkelen, waarna zijn vrouw, die niet in kamp Westerbork was geïnterneerd, hen oppikte en verder bracht. Dat Etty Hillesum zich actief heeft ingezet om Joodse kinderen voor deportatie te behoeden, was tot nu toe onbekend. Kennelijk is zij in kamp Westerbork tot de conclusie gekomen dat haar vastbeslotenheid om het lot van haar volk te delen niet voor kinderen kon gelden. Ies Spetter heeft zijn houding van verzet en

actiebereidheid ook na zijn vlucht uit kamp Westerbork volgehouden, tot in Auschwitz toe. Op het nippertje heeft hij de oorlog overleefd.

Op het geboortehuis van Etty Hillesum in Middelburg is een plaquette aangebracht met de tekst ‘Op iedere plek van deze aarde is men “thuis”, wanneer men alles in zich draagt’³. In zijn bijdrage ‘M’n lieve bureau, de beste plek op deze aarde’ laat Klaas A.D. Smelik zien dat Hillesum toch een thuis had gevonden, voordat zij daarvan afscheid moest nemen om de weg te gaan die zij had gekozen en die haar tegelijk was opgelegd. Dat thuis was haar bureau in haar kamer in het huis van Han Wegerif aan de Gabriël Metsustraat 6 in Amsterdam. Ook toen zij Amsterdam achter zich had gelaten, bleef dat plekje achter haar bureau in haar hart. In deze bijdrage wordt echter niet alleen stilgestaan bij de bijzondere relatie tussen Etty Hillesum en haar bescheiden bureau, maar ook hoe zij de andere plekken in Wegerifs huis beschrijft en heeft ervaren. Tot de matting toe blijkt elke plek voor haar een eigen betekenis te hebben gehad, verankerd in haar uitzonderlijke levensvisie. Door aan al deze details aandacht te besteden brengt de auteur de lezer dichterbij Etty Hillesum en haar bijzondere manier om zich een plek te geven in een tijd, waar voor haar en voor haar volk geen plaats meer leek te zijn.

In de laatste bijdrage getiteld ‘Etty Hillesums humanisme’ plaatst Jurjen Wiersma ethische, filosofische en theologische kanttekeningen bij Etty Hillesum. Hij concludeert dat zij over een uitzonderlijke morele status beschikte: zij sprong in de bres voor het bedreigde *humanum*. Terwijl kwaadaardige machten mensen naar het leven stonden, was zij paraat. Drijfveren waren haar Joodse identiteit en een mensbeeld van Bijbelse signatuur. Zij wilde niet alleen in-de-wereld maar ook in-de-schepping present zijn om de Ander – God en mens – bij te staan, een oprechte poging om ‘een gemeenschappelijk Wij wereldwijd’ te vormen.

De redactie is er trots op dat wij inmiddels het tiende deel van deze serie hebben kunnen uitbrengen en wij zeggen hiervoor graag onze auteurs en uitgevers hartelijke dank. Ook zijn wij verheugd dat Caroline Diepeveen indices heeft gemaakt voor voorafgaande delen⁴. Hierdoor worden de bijdragen in de serie ‘Etty Hillesum Studies’ ontsloten en is het voor lezers eenvoudig geworden om een relevant artikel te vinden onder de rijke keuze van bijdragen in de sinds 2003 verschenen delen.

Middelburg, 4 oktober 2018
Redactie Etty Hillesum Studies

3 *Het Werk*, 555; zondag 20 september 1942.

4 Ze zijn te vinden op <http://www.ehoc.nl/wp-content/uploads/2017/11/index-EHStudies-1tm6.pdf> (personen- en zaakregister) en <http://www.ehoc.nl/wp-content/uploads/2017/11/index-EHScitaten-1tm6.pdf> (Etty Hillesum citaten).

*Etty Hillesum (Middelburg 1914 – Auschwitz-Birkenau 1943).
Collectie Joods Historisch Museum, Amsterdam.*